

ORTA ÇAĞ KÜLTÜRÜNDE AZERBAJYANLILARIN HİZMETLERİ

Ülker MEMMEDOVA¹

ÖZET

Dünya kültür tarihinde, Orta Çağ Müslüman Şark'ından kaynaklanan Arapça kültürün özel bir yeri vardır. Bu kültürün meydana gelmesinde Azerbaycanlılar da dahil Halifeliğe tabi edilmiş halkların kendi katkıları olmuştur. Makalede, Halifeliğin yaratılışında İslam'ın katkısı, Arapların devlet politikası, Azerbaycan'ın Halifeliğe tabi edilmesi ve Arap fetihleri hakkında bilgi verilmiştir. Orta Çağ'da Halifeliğin kuruluşunu sadece Şark'da yeni devletin oluşumu gibi düşünmek yanlış olur. Çünkü Arapların önderliğinde ortaya çıkmış bu devlet farklı kültürlere sahip halkları ortak amaç için birleştirdi. Bu ortaklıktan ve karşılıklı etkiden ise yeni mükemmel kültür oluştu. Çağdaş araştırmalarda çoğu zaman dil faktörü temel alınır. Bu da bazı şahsiyetlerin ulusal kimliğinin yanlış sunumuna neden olmuştur. Makalede, Orta Çağ dil politikası sorunu hakkında bahs edilmiş, Azerbaycan'dan olan şahsiyetlerin kökeninin yanlış sunumuna aydınlık getirilmiştir. Arapça Azerbaycan edebiyatı önemli çalışma alanlarından biridir. VII-VIII. yüzyıllardan başlayarak Arapça Azerbaycan edebiyatı önemli ve onur verici bir yol kat etmiştir. Zamanımıza ulaşmış şairlerin isminin ve şiirlerin sayısının azlığı talihsiz bir durumdur. Ancak bu şairlerin diğer ünlü çağdaşlarıyla birlikte şiirlerine yer veren güvenilir kaynaklarda adlarını saygıyla zikredilmiş ve eserlerinden örnekler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Orta Çağ, halifelik, kültür, edebiyat

SERVICES of the AZERBAIJANIS in the MEDIEVAL CULTURE

ABSTRACT

Arab culture, originating from the medieval Muslim East, occupies a special place in world cultural history. Peoples subordinate to the caliphate, including Azerbaijanians, have contributed to the creation of this culture. The article provides information on the role of Islam to the creation of the caliphate, the state policy of the Arabs, the occupation of Azerbaijan by the caliphate and the conquest of the Arabs. It would be wrong to consider that the creation of the caliphate in the Middle Ages only as the creation of a new state in the East. This state assabed the peoples of different cultures for a common purpose under the

¹ Ülker Memmedova Doç.Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nizami Gencevi onuruna Edebiyat Enstitüsü, u.z.m-9-9@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-2345-6789.

leadership of the Arabs. From this union and the interaction, a new perfect culture was formed. In the modern researches, the language factor is often taken as the basis. As a result, the national identities of some persons have been misrepresented. In the article is talked about medieval language policy and clarified the misinterpretation of the identity of Azerbaijani person. Arabic Azerbaijani literature is one of the important fields of study. Starting from the VII-VIII centuries, Arabic Azerbaijani literature has come a long way. It is unfortunate that the names of poets and the number of poems that have survived to our time are few. However, the names of these poets are respectfully mentioned in the reliable sources that include their poems together with other famous contemporaries and examples of their works are given.

Key words: Middle Ages, caliphate, culture, literature

1. GİRİŞ

Orta Çağ kaynaklarına baktığınızda Azerbaycan'ın maddi ve manevi zenginliğini yansıtan yüzlerce tarihi, antoloji, teorik ve coğrafi kaynaklar vardır. Aynı kaynaklarda arazi hakkında ayrıntılı bilgi ile beraber, bu topraklarda yaşayan onlarca tanınmış kişinin isimleri verilmiştir.

Azerbaycan'ın Orta Çağ tarihini, ilmini, kültürünü araştırmak, fikir oluşturmak için yalnız bir mekan ile tanışlık yeterli değildir. Özellikle, Arapça bilim ve edebiyatı öğrenirken Azerbaycanlıların yarattıkları örneklerle birlikte, Arap edebiyatının tarihsel evrelerini, bilimsel analiz ve yaklaşım tarzını, biçim ve içerik bilgisi önemli faktörlerden biridir.

Orta Çağ'da oluşmuş bilimsel ve edebi eserler zamanımıza esasen Arap ve Fars dillerinde oluşmuştur. Çağdaş dünya bilim adamları tarafından araştırılan müslüman kültürünün seçkin temsilcileri sırasında aslen Azerbaycan'dan olan kişiler de vardır. Onların çeşitli kaynaklarda rastlanan zengin mirası alimler tarafından keşfedilir ve araştırılır. İslam'ın Azerbaycan'da yayılması ve "birge kültür" kavramının şekillendiği en erken zamanlardan diğerleri arasında bu yere ait şahsiyetlerin çeşitli alanlarda hizmetleri kaynaklarda yer almıştır. Zamanımızda Orta Çağ'da oluşan Azerbaycan bilimini ve edebiyatını dilbilimsel açıdan iki yöne bölmek mümkündür. Eğer Arapça bilim eskiliği, içeriliği ile seçildiyse, Farsça örnekler miktarı ve zenginlik açısından daha fazla zamanımıza ulaşmıştır. XI. yüzyılda Hatib Tebrizi'nin Arap şiir örneklerine yaptığı yorumlar hariç XII. yüzyıla kadar oluşmuş edebi eserler ayrıca şekilde değil, sadece antolojilerde, tarihsel, coğrafi ve diğer amaçlarla yazılmış kaynaklardan toplanabilir. Ancak XII. yüzyıldan itibaren herhangi bir şairin, yazarın yazdıkları divan, mecmu şeklinde mevcuttur.

Arapça yazılı Azerbaycan edebiyatı örneklerinin araştırılması filoloji, tarih ve kültür bilimleri açısından önemlidir. Azerbaycan'da Prof. Dr. Malik Mahmudov'un bu alandaki hizmetleri büyüktür. O, ülkemizde Orta Çağ'da arapça yazmış şair ve yazarların mirasını araştıran ilk alimdir.

2. ARAP HALİFELİĞİ ve AZERBAYCAN

Kadim tarihe, zengin kültüre sahip Azerbaycan yüzyıllar boyunca politik değişimler yaşamıştır. O yüzyıllar boyu bazen bağımsız devlet siyasetini yürütse de, farklı zamanlarda Büyük imparatorlukların bir parçası olmuştur. Azerbaycan'ın kültürel ve bilimsel hayatında en parlak aşama Orta Çağ devrine ait yüzyıllardır. Manevi servetin bu akışta gelişmesinde Halifeliğin kültürel politikasının tartışılmaz bir rolü vardır.

Akademik, Prof.Dr. Naile Velihanlı İslam öncesi Arapların etnik kökeni hakkında yazmıştır: “Cahiliye, yani nadanlık devri adlandırılan İslamakadarki devir Araplarının hayat ve meişeti hakkında esas kaynak gibi deyerlendirilen kadim Arap şiir örneklerinde de Arabistan sakinlerinin kendilerini Arap adlandırması hakkında hiç bir bilgi yoktur. Bilim adamlarına göre, çeşitli tayfa ve kabilelere mansup bu aynı dilli, benzer hayat tarzlı adamlara Arap söylemek mümkün olsa da, “sohbetin vahid halktan değil, genel tarihi tale ile bağlı akraba kabilelerden gitdiyini” unutmamalıyız. Genel görüşe göre, komşuların uzun süre “Arap” adlandırdıkları Arabistan sakinleri bir halk gibi sadece VII. yüzyılın yarısında islam bayrağı altında birleşmeyi başardılar” (Velihanlı N., 1993: 6).

Fütuhat dönemi tarihte ilk defa Arapların politik gücünü gösterdi. “Araplar iki onyıl boyunca Bizans imparatorluğuna dahil Asiya ve Afrika'nın, tüm İran devletinin hakim olduğu geniş arazileri işgal ettiler. Bu yeni büyük egemenlik onların bağımsız siyasi varlığına son koydu” (Belyayev Y., 1966: 140). Doğal olarak böyle güç, kudret dinden etkilendi. Çünkü zamanla İslam'ın insanlara aşıladığı değerli fikirlerin ona çok sayıda destekçiler toplamasına tanık olduk.

İlk defa devlet gibi oluşmuş Araplar siyasi haritada stratejik pozisyonları öğrenmeye ve daha kolay harbi taktikler kullanmaya çalışmışlar. “Arap yürüyüşlerinin yönünü belirlemede önemli rol oynayan faktörlerden bahseden At-Tabari, çalışmasında ilginç bir hikaye anlatıyor. Bu hikayede halife Ömer'in Sasani ordusunun eski komutanlarından biri kadim İran kökenli olan, daha sonra İslam'ı kabul etmekle hayatını kurtarmağı başaran merzban Hürmüzdan'la konuşmasından bahs ediliyor. Halifenin yürüşleri hangi yönden devam etmek daha iyidir sorusuna,

Hürmüzdan İsfahan'dan başlamağı gerekli görüyor, çünkü onun görüşüne göre, İsfahan – kafa, Fas ve Azerbaycan ise kanatlardır; kafa üzölmeli ki, kanatlar da ram olunsun” (Velihanlı N., 1993: 21). Bu plana uygun Araplar Sasani imparatorluğına dahil eyaletleri bir-birinin ardından ele geçirerek daha uzak arazilere sahiplenmişler.

Arap birlikleri kanlı savaşlar karşılığında çeşitli komutanların başkanlığı ile VII. yüzyılın yarısı-VIII. yüzyılın başlangıcında Azerbaycan arazisini ele geçirdiler. “Arapların Güney Kafkasya’da güçlendirme süreci hem halife Abdulmelik döneminde, hem de ondan sonra – VIII. yüzyılın 30-cu yıllarına kadar, yani II Mervan’ın hazarlar üzerine yürüşüne kadar devam edir. Bu süreç, ahali ve birlik hisselerinin yerleştirilmesi ile eşit islamlaşma sürecinin gelişmesine yol açıyor” (Eliyeva N., 2017: 117).

Siyasi açıdan bir devletin diğerini kendine itaat ettirmek arzusu her zaman kayıplarla, yenilmiş ülkenin ve şehirlerin soyguna, yıkıma maruz kalması ile sonuçlanır. Tabii ki, Halifeliğın ordusu da fetihleri de katliamsız, yıkımsız geçmedi.

Azerbaycan edebiyatı tarihinin Arap ortamı ile ilgili bir şekilde oluşmuş örnekleri Emeviler döneminden başlamıştır. Doksan yıllık tarihe sahip bu manzarayı canlandırmak için Araplarla ilgili bazı olguları, hanedanlar hakkında belirli bilgileri bilmek önemlidir. Aslen Azerbaycanlı şairlerin hayatı hakkında ve şiirlerinden örnekler çeşitli tarihi, ontoloji, teorik eserlerde bulunmaktadır. Olguların toplanarak çevre ile ilgili olarak sunumu bu şairlerin hizmetlerini daha dolgun göstermeye yardımcı olur.

Halifeliğın oluştuğı ilk onyıllarla kıyasladıkda sonraki dönemler farklıdır. Burada yüzyıllar boyu Arap zihniyetinde oluşan iç gurur duygusu hala hissediliyordu. İslam’ın eşitlik kavramının önemsenilmesine rağmen, onlar Arap olmayanlara karşı kötü davranışlarını ortadan kaldırmadılar. Cahiliye zamanı ile kıyaslandığında Emevilerin hükümlerliğı devrinde bu davranış kısmen zayıflamış olsa da, toplumda hala bir farklılık duyulurdu.

Emeviler döneminde Halifeliğın başkenti Bağdat’ta yerleştirilmişti. O dönemde Bağdat bölgenin önemli ticari ve sanatsal merkezi, medreseleri, kütüphaneleri, camileri ve sarayları ile önlü şehri idi. Halifeliğın diğer büyük ticari ve kültürel merkezi sayılan Dimaşk’ta, Halep’te, Basra’da, Musul’da, Kahire’de sanatsallık gelişiyor, medreseler ve kütüphaneler oluşuyordu. Burada Hindistan’dan, Uzak Şark

ülkelerinden, Afrika ve Avrupa'dan getirilmiş ürünler satılıyordu (Filştinskiy İ., 1978: 16).

Abbasi halifeliğinde Arap olmayanların rolünün yükselişi bazı araştırmacıların çalışmalarında ilginç bir açıklama ile verilmiştir. Arap bilim adamları Ahmed Amin, Muhammed Hafaca ve Circi Zeydan Emeviler dönemi ile kıyasladıkta Abbasiler döneminde Arapların diğer halklara münasebetinin değişimini, onlara yaklaşmanın artışı ince bir yorumla ifade etmişler. Her üç bilim adamı eserlerinde Araplarla diğer milletler arasında oluşmuş izdivaçları esas neden gibi belirtmişler (Amin A., 1957: 19; Hafaca M., 1954: 18; Zeydan C., 1958: 179). Fütihat döneminde eğer bu izdivaçlar savaşçılar, komutanlar arasında mevcut idise, daha sonra yüksek yetkililer, hatta halifeler arasında bu tür ilişkiler oluşurdu. İşte bu bağlar Arap iç gururunun aradan kaldırılmasına neden oldu.

Arap bilim adamı Circi Zeydan Halifeliğin yönetiminde ve gelişiminde Arap olmayanlara yaklaşmanın artışı kadın nüfuzu ile alakalı olduğunu anlatırdı. Bu kadınlar halifelerin anneleri idi. Muhammed Hafaca bazı halifelerin davranışlarını “onlar dayılarına yönlendiler” gibi deyerlendirirdi. Tabii ki, bu remzi benzetme basit görünse de, aslında çok büyük soruları aydınlatırdı. Halifeler hakkında bilgilere bakıldığında Halifelik tarihinde hükümdarların annelerinin türk, yunan, fars ve diğer milletlerden olması dikkat çekicidir (Es-Suyuti, 1964).

Abbasiler döneminde siyasi, harbi, kültürel alanlarda iki gücün – Farsların ve Türklerin etkisi büyük olmuştur. Halifelikte iki halifenin – Memun'un (813-833) ve Mutasım'ın (833-842) isimleri bundan dolayı özel olarak seçilmiştir. Devlette Fars nüfuzu Memun'un zamanında daha çok hissedilmiştir. Kaynaklara bakıldıkta onun annesinin Fars olması anlaşılır. Memun'un saltanatı döneminde Türkler askeriyede belli pozisyonda olsalar da, siyaset ve yönetim işlerinde sadece Farslar tercih ediliyordu.

Arap alimi Ahmed Hüseyin Zeyyat Halifeliğin ilk dönemlerinde mevcut olan kültürel ortam hakkında yazmıştır ki, Arap Yarımadası dünyanın iki büyük kültürleri arasında bulunmuştur: Şark'ta Fars kültürü, Batı'da Bizans kültürü. Onlar arasında kadim zamanlardan dil ve edebiyatı etkileyen karşılıklı temas olmuştur. Fakat fütihat döneminde bu etkilenme kuvvetlendi (Az-Zayyat: 100). Halifeler Bizans ve Sasani imparatorluklarına dahil arazilere sahiplenerek burada farklı halkları kendine itaat ettirdi. Araplar fütihat zamanı İslam dininin burada tebliği ile beraber, yerli ahalinin düşünme seviyesini de kavramağa

çalışıyorlardı. Onlar siyasi açıdan yenilmiş, fakat yüksek kültüre sahip halklarla karşılaşmışlar. Devlet kendinin büyük şehirlerinde oluşturulmuş merkezlerde bu fırsatlardan yararlanıyordu.

3. DİL SİYASETİ

Zamanımızda dünya bilim insanlarının araştırdığı Orta Çağ kültürünün yaratıcıları sırasında Urmevi, Erdebili, Miyaneci, Tebrizi, Zencani, Hoylu, Berdei, Bakuvi, Cenzi ve diğer Azerbaycan nisbeli seçkin kişilerin isimleri ile rastlanması gurur verici bir şeydir. Çağdaş araştırmalarda çoğu zaman tartışılan sorulardan biri Orta Çağ eserlerinin manevi bir hazine gibi kime ait olmasıdır. Araştırma sırasında çoğu zaman eserlerin dili öne sürülerek ortak müslüman kültürü gibi sunulmaktadır. Orta Çağ bilim ve edebiyat tarihinden bahs eden Şark ve Batı bilim adamlarının araştırmalarında alim, ve ya düşünürlerin milli mensupluğu değil, eserlerinin yazdığı dil daha önem taşımaktadır. Bu nedenle de, Orta Çağ'da oluşmuş kültür “Arapça ilim” – “Farsça ilim” ve ya “Arapça kültür” – “Farsça kültür” olarak adlandırılmıştır.

Şark ve Batı bilim adamlarının araştırmalarında tartışmaya sebep sorunlardan biri aslen Azerbaycanlı alim ve düşünürlere “Fars” denilmesidir. Bu tartışmanı oluşturan bazı nedenler vardır. Onlardan biri Orta Çağ Arap kaynaklarında Fars kavramının daha geniş kullanımınıdır. Sasani imparatorluğunun varlığına son koyan Hilafet birlikleri zafer çaldıkça sahiplendikleri arazilerde farklı halkları itaat ettirmişler. Orta Çağ tarihçileri için Arap birliklerinin sahiplendikleri toprakların toplumun hangi dil ve etnik kimlikte olması özel anlam taşımamış, komutanın ismini söyleyerek onun başkanlığı ile kaçınıcı yılda hangi arazilerin Halifelife itaat etdirilmesine odaklanmıştır.

Arap alimi Circi Zeydan “İslam medeniyeti tarihi” (Tarih at-tamaddun al-islamiyyi) eserinde Fars olmayan bir sıra milletlerin Orta Çağ kaynaklarında “Fars” adlandırılmasının nedenini açıkça anlatmıştır. O yazmıştır ki, İslam’ın ilk dönemlerinde kullanılan “Fars” anlayışını çağdaş kavramda anlamak yanlıştır. Çünkü o dönemde “Fars” söylendikde “acemi” anlayışı ifade ediliyordu. Arap tarihçiler ve filologları acemilerin çoğunu Fars adlandırıyor. Bu kelime aslında çağdaş anlamda Fars kökenini değil, Sassani İmparatorluğu ifade ediyor. Buraya farklı halklar ve milletler dahildir. Zira o, Huzistan, Kirman, Horasan, Azerbaycan ve diğer arazileri kapsıyordu.

Bir başka Arap araştırmacı Dr. Yusuf Hüseyin Bakkar Circi Zeydan ile aynı fikirdedir. O, geçmişte “Fars” kelimesinin “acemi ülke” olarak anlaşıldığını söylemiştir. Kaynaklardaki ifadenin temelinde

yönetici sınıfın insanları kendilerinden ayıran bir yaklaşımla Arap ve Arap olmayan kavramları dayanmıştır. İfadenin açık gösterilmemesinin nedeni gibi iç gurur duygulu Arapların ve çağdaş araştırmacıların ulusal çıkar için diğerlerinin etnik kökenini açıklığa kavuşturmak zorununu duymamalarıdır.

Orta Çağ döneminin siyasi ve bilimsel çevresi bugünün koşulları ile tanımlanamıyor. Tabii ki, o zamanların devlet kavramı, dile karşı tutum mevcut konumdan değerlendirilemez. Tarihde bazan büyük imparatorlukların dili bilimsel ve edebi bir dil olarak esas bilinmiştir. İlk zamanlarda Arapça, XI. yüzyıldan itibaren onunla beraber Farsçanın bilimsel ve edebi dil gibi kabulü tarihi bir zorunluluktur. Bu siyasi zorunluluk bilim insanları ve düşünürlerin büyük şehirlerde mükemmel eğitimi, eserlerinin tanıtımı ve hakimim himayesinde korunması için esaslıdır. Zamanla Arap ve Fars dillerinin bilimsel ve edebi bir dil olarak kullanımı siyasi amaç için ve sarayların taleplerine uygun müslüman Şarkı'nın ortak zenginliği olarak günümüze geldi. Bu nedenle, çalışma sırasında dilin ve ya onun yaratıcısının ulusal kimliğinin esas götürülmesi güncel konulardan biridir. Doğal olarak, yaratılan eser dil hususu gereği ortak bir servet olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte, eserin özgünlüğü, yaratıcısının ait olduğu ulusun düşünce düzeyini, tefekkürünün mükemmelliğini gösterir. Eğer bilim ve edebiyatımızı sadece anadilli örneklerle sınırladıysak bu geçmişte olu°mu° servetimizden imtina demektir. Filoloji ilimler doktoru, profesör Kafar Kendli bu konuda yazmıştır: “Katrana, Miyaneci, Hakani Türkçe düşünerek Farsça ve Arapça yazmışlar. Sanki eserlerini kendileri dariceye çevirmişler. Kendilerinin tercümanı ve dilmancı olmuşlar. Aynı “çeviriler”de korunmuş ulusal renkle halkına ve kültürüne yabancı olan ancak eserlerini anadilinde yazan bir şairin yazıları karşılaştırıldığında sorun kendi kendine netleşiyor... Anadilinde yazmamak tarihsel koşullarla ilgili olsa bile, Azerbaycan şiiriyetinin ve şairlerinin faciasıdır. Nizami, Hakani, Katran yaratıcılığının faciasıdır” (Kendli-Herisçi K., 1988: 58).

Arap alimi Ahmed Huseyn Zeyyat'ın bu konuda görüşleri de çok ilginçtir. O, belirtmiştir ki, Halifelige tabi uluslar İslam'ı kabul ettiler. Fetihler sırasında yakalanan esirlerin çoğu Arap kabileleriyle birge yaşıyorlardı, Arapça öğrenip bu dilde konuşurlardı. Aynı insanlar sanki görünüşte kıyafetlerini değiştirdiler. Fakat görüşleri, hayalleri ve ifadeleri aynı şekilde devam etti. Farsça veya Bizansça düşündüler, Arapça konuştular ve yazdılar (Az-Zayyat: 101).

4. VII-VIII YÜZYILLAR AZERBAYCANLI ŞAİRLER

Kaynaklarda ve çalışmalarda Emevi hakimiyetinde yaşamış onlarca şair hakkında bilgilere ve eserlerinden örneklere rastlanır. Orta Çağ Arapça antolojilerinde ve çağdaş çalışmalarda her zaman şairler amacına göre farklı gruplara ayrılır. Öyle şairler ve yazarlar olmuş ki, onlar hakkında bilgiler çoğu çalışmada bulunur. Onlardan el-Ahtal'ın (640-710), Cerir'in (653-728), Ferezdek'in (641-728), Kays ibn al-Mulavvah'ın (645-688), Cemil ibn Muammer'in (...-701), Ömer ibn Abi Rabie'nin (644-711) ve başkalarının isimlerini kaydetmek mümkündür.

Kaynaklara bakıldığında Orta Çağ Arapça edebiyatın gelişiminde hizmet sağlamış Arap olmayanların isimlerine ve faaliyetlerine ilk defa Emeviler döneminde rastlanır. Azerbaycan edebiyatı tarihinin Arapça aşaması bu yıllardan başlamıştır. Arapça edebiyat tarihinde bu şairler “mevali şairler” gibi tanınmışlar. “Bu isim İslam'dan önce ve İslam'ın ilk dönemlerinde esir tutularak müslümanlığı kabüllemiş ve ya Arapların arasında yaşamış ve gönüllü yeni dinin bayrağı altına geçmiş Arap olmayanlara deniliyordu” (Mahmudov M., 1983: 37).

Mevaliler merkezi Kufe olan Irak'ta siyasi ve kültürel çalışmalara aktif olarak katıldılar. Arap müslüman kültürünün gelişmesinde onların önemli bir rolü olmuştur. Rus oryantalisti, tarih ilimleri doktoru Yevgeniy Belyayev Arapların mevalilerden yararlanmasını onlara ihtiyaç duyduklarından kaynaklandığını bildirmiştir. Zamanla mevaliler devletin yönetim, kültürel, askeri ve ekonomik yaşamında önemli bir yere sahip oldular (Belyayev Y., 1966: 192-194).

Hüseyin Etvan mevalilerin tek sınıfı kapsamadığını bildirmiştir. Alim onları esir ve harbi esir gibi iki bölüme ayırmıştır. Mevalilerin çoğu İslam'ı kabul etmişti. Emeviler siyasi ve askeri işlerde onları kendilerinden uzak tutsalar da, katipler, tüccarlar, bilim adamları, sanatkarlar arasında bir çok mevaliler vardı (Atvan H.: 151).

Ahmed Hüseyin Zeyyat Arap olmayanların Hilafette rolünün farklı olduğunu söylemiştir. Onlar Bizanslardan yasama işinde, ahlaki konularda Suriyeliler aracılığıyla eski Yunan felsefesine, şiirde mevalilere dayanılırdı. Onların arasında Ziyad Acem'in, Ebül-Abbas Ama'nın, Musa Şehvat'ın ve İsmail ibn Yesar'ın isimleri bulunmaktadır (Az-Zayyat: 100).

Mevaliler sırasında çok sayıda Azerbaycanlıların mevcutluğu hakkında İbn Kuteybe “Şiir ve şairler” eserinde yazmıştır ki, “Ebul-Yegzan Cuveyri'ye dayanarak söylemiştir: Medine'de mevalilerden öyle bir şair yok ki, o, aslan Azerbaycan'dan olmasın. Daha sonra İsmail ibn

Yesar ve onun kardeşinin, Musa Şehvat'ın ve Ebul-Abbas'ın ismini söylemiştir" (Mahmudov M., 1983: 37).

İlk defa Arapça yazmış Azerbaycanlı şairlerin isimlerine Emeviler döneminde rastlanır. Aslen Azerbaycan'dan olan bu şairlerden bahs ederken İsmail ibn Yesar Nisai'nin, onun kardeşi İbrahim'in, Muhammed'in ve oğlu Muhammed ibn İsmail'in, Musa Şehvat'ın, Ebul-Abbas Ama'nın isimlerini tescil etmek mümkündür. Araplarda iç gurur duygusunun güçlü olduğu bir zamanda, şaire ve söz sanatına önem veren Araplar içinde onların tanınması, Kureyş tarihine ait kaynaklarda şiirlerinden numunelerin mevcudluğu aynı şairlerin vatanlarından uzakta döneminin kültürel gelişiminde etkin katılımına aydın göstergedir.

Kaynaklarda İsmail ibn Yesar hakkında bilgilerde onun genellikle Kureyş taifesinin Teym şahesine ait olan Zubeyri'ler sülalesine mansup şahsiyetlere: Musab ibn Zubeyr'e, Urva ibn Zubeyr'e, Muhammed ibn Urva ibn Zubeyr'e, Yehya ibn Urva ibn Zubeyr'e şiirler söylediği görünür. Zubeyri'ler tarihte nüfuzlu kişilerle tanınmışlar.

Birçok Arapça edebiyat tarihlerinde Emeviler dönemi şairlerinden bahs ederken burada siyasi konuda yazılmış sayısız örneklerin mevcudluğu söyleniliyor. Esasen dört doğrultuda verilir: Emevi taraftarları, Eleri taraftarları, hariciler ve Zubeyri taraftarları.

Emevi taht-tacını terennüm etmiş şairler sayca çokdur. Onların sırasında Abdullah ibn Harice'nin (...-704), Nabiğe Şeybani'nin (...-743), Edi ibn Rıgai'nin (...-714), Ebu Seher Hezli'nin (...-699) isimlerini göstermek mümkündür. Çoğu araştırmalarda aynı şairler sırasında iki Azerbaycanlı: Ebul-Abbas Ama ve Musa Şehvat hakkında bilgi verilir. Zubeyr taraftarlarına gelince, Ebu Vecze Seadi (...-747), Ubeydulla ibn Kays Rukeyyat (...-704), Abdullah ibn Heccac Zubyani (...-713) ile beraber aslan Azerbaycanlı İsmail ibn Yesar'ın yaratıcılığı numune verilir.

İsmail ibn Yesar'ın ve Musa Şehvat'ın ilk kez şiirlerinden örneklere Musab Zubeyri'nin (772-850) ve Zubeyr ibn Bökkar'ın (...-869) Kureyş tarihinden bahs eden eserlerinde rastlanır. Gurur verici bir şey ki, bu muteber kaynaklarda Kureyş'in farklı kollarına mansup seçkin kişilikler hakkında konuşularken zamanının önemli şairleri sırasında İsmail ibn Yesar'ın ve Musa Şehvat'ın da şiirlerinden örnekler verilmiştir.

Mısır alimi Circi Zeydan'ın meşhur "Arapça edebiyat tarihi" (Tarih adab al-lugat al-arabiyye) eserinde aydınlaşır ki, Arap olmayanların Arap edebiyatında kazandığı mevki Abbasiler döneminde

artdı. Öyle ki, cehalet zamanında edebiyat görünümünde bu rakam bir kişigi gösterirdise, Emeviler döneminde yirmi bire, Abbasiler hakimiyetinde ise şairlerin yüzde altmışını kapsıyordu. Arap aliminin bu tahlilinde bir konuya dikkat etmek gerekiyor. Ekser Arapça edebiyat tarihlerinde İsmail ibn Yesar, Musa Şehvat ve Ebul-Abbas Ama hakkında bilgi verilmiş, döneminin meşhur şairleri gibi kaydetmişler. Aynı zamanda, alimin kendisi eserinde onlar hakkında bahs etmiştir. Eğer aynı dönemin manzarasında Arap olmayan ünlü şairler sayca yirmi birdirse, onlardan üçünün Azerbaycanlı olması edebiyatımızın yüksek gelişiminden haber veriyor.

5. IX-X YÜZYILLAR ARAPÇA KÜLTÜR ve AZERBAJCANLI ŞAİRLER

Arapça edebiyat tarihinde Emeviler döneminden sonraki Abbasiler bilimi ve edebi ortamı özelliklerine göre bazan üç, bazan ise dört aşamada verilmiştir. Arap alimi Henna al-Fahuri Abbasiler edebiyatını üç devre ayırmıştır:

1. Yenileşme hareketi edebiyatı (VIII. yüzyılın ikinci yarısı-IX. yüzyılın evveli)
2. Direnç hareketi (Eski gelenek destekçileri edebiyatı) (IX. yüzyılın başlangıcı-X. yüzyılın başlangıcı)
3. İstikrar ve şiirsel yaratıcılığın güzellik sanatına kademeli dönüşüm edebiyatı (Abbasi döneminin sonuna kadar)

Edebiyat tarihçileri bu bölgüyü Arap ortamına göre sınıflandırmışlar. Fakat dikkate alınırsa ki Azerbaycan bilim adamları ve şairleri birkaç yüzyıl o kültürel alanda çalışmışlar o zaman aralarındaki bağlantıyı görebiliriz.

Çoğu çalışmalarda Arap edebiyatı tarihinin “Yenileşme hareketi edebiyatı” adlandırılan aşamasından bahs ederken Beşşar ibn Burd’un (714-783), Ebu Nuvas’ın (756-814), Muslim ibn Velid’in (747-823), Ebu Etahiye’nin (748-826), Abbas ibn Ehnef’in (...-808) hayatı ile ilgili bilgiler verilmiş ve şiirlerinden örnekler gösterilmiştir.

Azerbaycan edebiyatında aşamaların dağılımı biraz farklı gösteriliyor. Öyle ki, VIII. yüzyılın ikinci yarısı Azerbaycan edebiyatı tarihinde araştırmacıları genel olarak VII.-VIII. yüzyılların şiirleri olarak anılır. Bu konudan bahs ederken ise genellikle Emevi dönemi şairlerinden bahs edilir. Bu sunum örneklerin zamanımıza sınırlı sayıda oluşması ile bağlanabilir.

“İslam’ın geniş kapsamı nedeniyle bu dini kabul eden tüm halklar gibi umumi “müslüman” kavramı ile birleşmiş Azerbaycanlılar da özellikle IX.-X. yüzyıllarda yükseliş dönemini yaşayan müslüman kültürünün gelişimi sürecinde iştirak etmişler. Arap Şark’ının kültürel merkezleri Bağdat, Kufe, Basra, Dimaşk, Kahire ve diğer şehirlere eğitim almak için birçok Azerbaycanlılar safer etmişlerdir... Azerbaycan’ın kendisinde ise artık VII. yüzyılın sonlarında büyük şehirlerin camilerinde okullar ve medreseler mevcuttu. Bunlarda ehalinin zengin oranlı kısmının çocukları daha önce sadece arapça, IX.-X. yüzyıllarda ise yanı sıra Farsça eğitim görüyorlardı. Çocuklara Arapçanın dilbilgisi, ilahiyat bilimleri ve şeriatla beraber tarih, coğrafya, belagat ve diğerleri öğretilirdi” (Bunyadov Z. ve Velihanlı N., 1993: 135).

IX. yüzyılın başlangıcından X. yüzyılın başlangıcına kadar olan dönem Arapça edebiyat tarihinde “Direnc hareketi (Eski gelenek destekçileri edebiyatı)” ismile hatırlanıyor. Bu aşama kadim Arap şiirine, üslupunun tercih edilmesi, eskiye dayanan özelliklerin yeniden canlandırılması ile hatırlanıyor. Edebiyat tarihinin bu aşamasında Ebu Temmam’ın (788-845), Buhturi’nin (820-897), İbn Rumi’nin (836-896), Abdulla ibn Mutezz’in (861-908) hayatı ve yaratıcılığı araştırılır.

Kaynaklara dikkat etdikde IX. yüzyılda yaşamış onlarla aslen Azerbaycanlı fakihler, muhaddisler ve bilim insanları hakkında bilgilere, eserlerinden örneklere rastlamak mümkündür. Bu gelişmeni bilim alanında takip etsek de, malesef ki, bu yüzyılı yansıtan kaynaklarda Azerbaycanlı şair ve yazarların isimleri bulunamadı. Arapça kaynaklarda Azerbaycanlıların edebiyat çalışmalarının sükuneti işte aşamanın talepleri ile açıklanabilir.

“VII.-X. yüzyıllarda Azerbaycanda edebiyat, hukuk ve diğer sosyal bilimlerle birlikte doğa bilimi, matematik, astronomi ve başka kesin bilimlerin yayılması için uygun koşullar vardı. IX. yüzyılın başlangıcından itibaren müslüman Şark’ında mevcut bilimsel literatürün acemi dillerden Arapçaya tercümesi ilimlerin gelişimini hayli suretlendirmiştir” (Velihanlı N. ve Memmedov Z., 2007: 286).

Kaynaklarda X. yüzyılda yaşamış üç Azerbaycanlı şairin: Berekeveyh Zencani’nin, Ebu Abdulla Muglesi Maragai’nin ve Cafer ibn Muhammed Maragai’nin şeirleri zamanımıza ulaşmıştır.

Berekeveyh Zencani, Ebu Abdulla Muglesi Maragai hakkında esas kaynak Ebu Mensur Sealibi’nin “Yetimetud-dehr fi mehasin ahlil-asr” eseridir. Burada onların şiirlerinden bir kaş örnek verilse de, hayatları hakkında her hangi bilgi yoktur. Fakat Ebu Mensur Sealibi Ebu

Hüseyin Ahmed ibn Farisi'nin (...-1004) hemmuasırlarından bahs ederken onların sırasında Muglesi Maragai'nin ismini de yazmıştır. Şairin hayatı hakkında bilgi rastlanmasa da, bu söylenen onun X. yüzyılda yaşadığını gösterir.

Cafer ibn Muhammed Maragai (...-967) hadis destekçisi olmuştur. Dimaşk'ta hadis söylemiştir (İbn Esakir, 1995: 154). Onun az sayıda şiirleri dönemimize yetişmiştir.

6. SONUÇ

VII.-X. yüzyıllar Azerbaycan'ın siyasi, bilim ve kültürel hayatı için önem arz eden dönemlerdendir. Maalesef bu yüzyıllarda oluşmuş edebi örnekleri sonraki dönemle kıyasladıkta onlar zamanımıza az sayıda ulaşmıştır. Fakat örnekler sınırlı olmalarına rağmen elde edilen örnekler Arapların muteber kaynaklarda rastlanması, çeşitli ontolojilerde, tarihi ve coğrafi eserlerde dahil olması bu şairlerin ortamı için ne kadar önemli şahsiyet olmasını gösteriyor.

Arap iç gururunun hala da mevcut olduğu Emeviler döneminde önemli kaynaklarda Azerbaycanlı şairlerin şiirlerine muracaat olunması her zaman söz sanatına önem vermiş Arapların onların istidatlarını yüksek deyerlendirmesine göstericidir. Makale dahilinde Azerbaycanlılardan bahs etmiş bir çok muteber Orta Çağ müelliflerinin isimleri kaydedilmiştir. Uzun süre geçmesine rağmen yeni kaynakların araştırılması ve incelenmesi hala önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Amin, A., (1957). *Zahr al-islam*. cild 2. en-Naşir şirket nevabig el-fikri.
- Atvan, H. *Az-Zindika va aş-şuubiyya fi asr al-abbasiyyi al-avval*. Beyrut, Dar al-ceyl.
- Belyayev, Ye., (1966). *Arabi, islam i arabskiy halifat v rannee srednevekove*. Moskva, Nauka.
- Bünyadov, Z. ve Vəlixanlı, N., (1993). *Azərbaycan III-XII əsrlərdə. Azərbaycan tarixi*. Bakı, Elm.
- Əliyeva, N., (2017). *Azərbaycanda islam mədəniyyəti (VII-XIII əsrin əvvəlləri)*. Bakı, Elm-təhsil.
- Hafaca, M., (1954). *El-Hayat el-adab fi el-asr el-abbasiyyi*. El-Kahira.
- İbn Asakir, (1995). *Tarih medine Dimaşk*. Derasə ve tehkiq Omar bin Kurma el-Emrui. cild 72, Beyrut, Dar al-fikr.

- Kəndli-Herisçi, G., (1988). *Hakani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti)*. Bakı, Elm.
- Filştinskiy, İ., (1978). *Arabskaya literatura VIII-IX vekov*. Moskva, Nauka.
- Mahmudov, M., (1983). *Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər)*. Moskva, Elm.
- Es-Suyuti, (1964). *Tarih al-hulafa*. Təhkiq Muhammad Muhyiddin Mısır, Aqbd al-Hamid.
- Vəlixanlı, N., (1993). *Ərəb xilafəti və Azərbaycan*. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Vəlixanlı, N. və Məmmədov, Z., (2007). *VII əsrin II yarısı-X əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Elmi və fəlsəfi fikir*. Azərbaycan tarixi. cild 2, Bakı, Elm.
- Zeydan, C., (1958). *Et-Temeddun el-islam*. cild 4, al-Kahira.
- Az-Zayyat, A.. *Tarih al-adab al-arabiyyi*. Al-Kahira, Dar nahda Misr.